

In memoriam: Gustavo Gutiérrez (1928–2024)

OLLE KRISTENSON

Under 2024 gick två av vår tids mest inflytelserika teologer ur tiden. Antje Jackelén tecknade bilden av Jürgen Moltmann (1926–2024) i SKT 4/24. Den 22 oktober avled den peruanske teologen Gustavo Gutiérrez (1928–2024), som ofta kallats ”befrielsesteologins fader”.

Första gången Gutiérrez skulle besöka Sverige i maj 1992 hade den peruanske presidenten Alberto Fujimori precis inlett sin statskupp och upplöst parlamentet. Gutiérrez var inte ovillig att resa, men ville korta sin vistelse för att inte vara borta för länge från Peru under en mycket besvärlig period. Jag lyckades övertala honom att åtminstone medverka i inledningsgudstjänsten på den internationella fest som Lutherhjälpen och Svenska kyrkans mission arrangerade i Falun. Gudstjänsten skulle TV-sändas och Sveriges television hade bett honom skicka predikan i förväg för att kunna ordna med undertexterna. Han vägrade: ”Det förstår du väl Olle, att jag som aldrig varit i Sverige tidigare, inte kan veta vad jag ska säga i min predikan.” SVT nöjde sig med svaret.

På väg till Uppsala och Falun besökte han först Lund och träffade Leonardo Boff (f. 1938) som var där för att ta emot ett hedersdoktorat. Tillsammans lär de ha tillbringat en hel natt för intensiva samtal. Gutiérrez besökte också Per Frostin (1943–1992) vid sjuksängen och blev djupt tagen av mötet och återkom ofta till detta.

Kontexten var viktig för Gutiérrez, för att inte säga central. Nära medarbetare till honom brukade säga att ha ogärna var borta från Peru under längre perioder; han ville vara på plats för att förstå vad som hände. På samma sätt ville han veta mer om länderna han besökte för att bättre förstå och ha något att säga.

Han var försiktig med att tala om kontextuell teologi, samtidigt som han

menade att teologin per definition måste vara kontextuell; att säga att teologin är kontextuell är snarast en tautologi.¹ All teologi måste vara kontextuell, annars är den meningslös. Här ligger en subtil kritik av den västerländska teologin som sällan kallar sig ”kontextuell”, medan teologiska reflektioner från det Globala syd ofta kallas ”kontextuella” och därför implicit tycks vara mindre värdefulla.

Teologisk reflektion som föds i en specifik situation kan aldrig mekaniskt föras över till en annan. Ändå har varje teologisk reflektion som föds i en kontext alltid något att bidra med till den teologiska reflektionen i ett helt annat sammanhang eftersom budskapet är universellt:

Varje teologi är en diskurs över ett universellt budskap [...] därför har varje teologi en universell betydelse, eller rättare: varje teologi innebär en utmaning för troende som lever i andra mänskliga situationer.²

Gustavo Gutiérrez växte upp under enkla förhållanden i stadsdelen Barranco i Lima. Under tonåren var han rullstolsburen på grund av osteomyelit (benröta). Sjukdomen behandlades men han fick bestående men och tvingades använda specialtillverkade skor för att kunna gå.

Han började studera medicin vid Amerikas äldsta universitet San Marcos i centrala Lima och anslöt sig till den katolska lekmanarörelsen Katolsk aktion, vilket ledde fram till kallelsen att bli präst. Som många jämnåriga prästkandidater fick han möjlighet att studera i Europa, först filosofi och psykologi vid universitetet i Leuven och sedan teologi hos dominikanerna i Lyon där han senare skulle disputerat 1986. Han tog starka intryck av de nya teologiska strömningarna i Europa, inte minst *la nouvelle théologie*, särskilt Marie-Dominique Chenu (1885–1990). Han tog också intryck av protestantiska teologer som Karl Barth (1886–1968) och Dietrich Bonhoeffer (1906–1945).

Detta hade Gutiérrez med sig när han återvände till Lima och prästvigningen 1959. Men han såg begränsningar i den europeiska teologin när den skulle tillämpas i den peruanska och latinamerikanska kontexten. I början av 1960-talet var han kaplan för den katolska studentorganisationen UNEC (*Unión de Estudiantes Católicos*). Parallellt med det pastorala arbetet i Peru deltog Gutiérrez i möten med andra unga latinamerikanska teologer och präster, som tillsammans formulerade det som senare skulle bli befrielseteologin.³

1 Gustavo Gutiérrez, ”Situación y tareas de la teología de la liberación”, *Páginas* 161, Lima: CEP, 2000, 6, <https://doi.org/10.51378/rlt.v17i50.5202>

2 Gustavo Gutiérrez, *Teología de la liberación*, Lima 1988, 43.

3 Fröet till befrielseteologin sändes vid ett möte i Petrópolis, Brasilien 1964, då bland

Den chilenske biskopen Manuel Larraín (1920–1966) hade tillsammans med den brasilianske biskopen Helder Câmara (1909–1999), tagit initiativ till bildandet av den latinamerikanska katolska biskopskonferensen 1955. Båda deltog i Andra Vatikanconciliet 1962–65 och Larraín rekryterade som ordförande Gutiérrez som sakkunnig till biskopskonferensens kansli. Gutiérrez deltog som expert vid den andra biskopskonferensen i Medellín 24 august–6 september 1968 och var där ansvarig för dokumenten om Fred (*Paz*) och Kyrkans fattigdom (*La Pobreza de la Iglesia*).

Medellínkonferensen gav legitimitet till de unga teologernas teologiska reflektion om de sociala utmaningar som den katolska kyrkan ställdes inför under de turbulenta åren i Latinamerika under 1960- och 70-talen.

Strax innan konferensen i Medellín hade Gutiérrez inbjudits som talare till en konferens i Chimbote i juli, 40 mil norr om Lima. Konferensen tog upp viktiga utmaningar för kyrkan inför Medellínkonferensen. Den föreslagna rubriken för föreläsningen var *Una teología de desarrollo* (utvecklings-teologi). När Gutiérrez kom in i salen, gick han fram till svarta tavlan och strök ut ordet *desarrollo* (utveckling) och skrev dit ordet *liberación* (befrielse) i stället. Året därpå upprepades samma sak i Cartigny i Schweiz då han skulle tala om teologi och utveckling på en konferens arrangerad av Vatikanen och Kyrkornas världsråd. Precis som i Chimbote ändrade han rubriken: *The meaning of Development – Notes on a Theology of Liberation*.

Gutiérrez visar här att han delar den kritik som växte fram bland forskare i tredje världen mot den utvecklingsoptimism som präglade det utgående 1960-talet som av FN utsetts till det första utvecklingsårtiondet. André Gunder Frank (1929–2005) och Samir Amin (1931–2018) hade tillsammans med andra forskare i syd utvecklat beroendeteorin enligt vilken mycket av utvecklingen i den rika delen av världen berodde på exploatering av de fattiga länderna. Särskilt betydelsefulla för Gutiérrez var Fernando Henrique Cardoso (f. 1931) från Brasilien och Enzo Faletto (1935–2003) från Chile, som han ofta hänvisade till i sina tidiga skrifter. Gutiérrez delade i mycket beroendeteorins utgångspunkter, men hans grundläggande kritik var teologisk. 1970 formulerade han sig så här i en nordamerikansk tidskrift:

Vi är särskilt angelägna om att stryka under teologins kritiska funktion när det gäller kyrkans närvaro och handlande i världen. Den grundläggande faktorn i denna närvaro idag [...] är de kristnas deltagande i kampen för att upprätta ett rättvist och solidariskt samhälle där människor kan leva med värdighet och som herrar över sitt eget öde. Vi menar att ordet ”utveckling” inte kan uttrycka denna strävan. ”Befriel-

andra Gutiérrez och Leonardo Boff deltog.

se” är mer precist och rikare i sina övertoner. Dessutom öppnar den ett mer fruktbart fält för teologisk reflektion.⁴

Här kan vi notera två saker i Gutiérrez teologiska reflektion: betoningen av den teologiska reflektionens kritiska funktion samt befrielse temat.

Föreläsningarna från Chimbote och Cartigny kom sedan att bli inledningskapitel i hans banbrytande *La Teología de la Liberación*, som publicerades 1971 och anses vara ett av befrielse teologins grunddokument. År 1988 utkom en delvis omarbetad upplaga med ett nyskrivet förord.

Besöket i Sverige 1992 innehöll också lansering av den första boken av honom i svensk översättning, *Vi dricker ur vår egen brunn* (Verbum 1991). Översättare var den svenske ambassadören i Lima, Carl-Erhard Lindahl (f. 1935), som hade svårigheter med översättningen av några av Gutiérrez nyckelbegrepp, bland annat *espiritualidad* och *gratuidad*. Tillsammans mötte vi Gutiérrez för att diskutera översättningen. Titeln på boken var också föremål för diskussion. Lindahl ville ha det till ”Vi dricker ur vår egen källa”, vilket Gutiérrez starkt motsatte sig. En brunn är något som människor konstruerar, medan en källa inte kräver något arbete.

Lindahl ville inte översätta *espiritualidad* med ’spiritualitet’; det blir för mycket av HasseåTage, tyckte han. Så det fick oftast bli ’andlighet’, vilket är olyckligt eftersom det begränsar innebörden i vad Gutiérrez själv avsåg med ordet. Spiritualitet är inte begränsad till gudstjänst och bön utan rör hela kristenlivet, också vad det betyder att vara kristen i världen. Riskens är att man förändligar och därmed begränsar kristenlivet. Gutiérrez såg att problemet också finns i det spanska språket och vid ett tillfälle påpekade han för mig att han ville ”avspiritualisera spiritualiteten”. Trots detta såg Gutiérrez spiritualiteten som en av grunderna i sin teologiska reflektion.

Särskilt översättningen av *gratuidad* var svår. Det är bildat av samma stam som *gracia* (nåd), men är inte riktigt samma sak. Det handlar ytterst om Guds handlande med oss människor; vi kan aldrig förtjäna Guds kärlek eller hans gåvor. Vi får ta emot gratis, utan egen förskyllan. Detta blir tydligt i 1917 års bibelöversättning av Matt 10:8 där Jesus säger till sina lärjungar: ”I haven fått *för intet*; så given ock *för intet*”. Det grekiska ord som översätts med ”för intet” översätts i en spansk översättning med adjektivet till *gratuidad*, *gratuito*, vilket stryker under att också vi ska ge utan att förvänta oss någon motprestation.

Allra tydligast kommer perspektivet fram i boken *Hablar de Dios desde el sufrimiento del inocente* (”Att tala om Gud utifrån den oskyldiges lidande”,

⁴ Gustavo Gutiérrez, ”Notes for a Theology of Liberation”, *Theological Studies* 31:2 (Juni 1970), 243.

1986), som Lindahl också översatte. Den svenska översättningen fick titeln *Lidandet* (Verbum 1994). Här ställer Gutiérrez det han kallar ”vedergällningsdoktrinen” mot Guds villkorlösa handlande i kärlek.

Boken är en genomgång av Jobs bok där Job drabbas av olyckor trots att han försöker leva ett rättfärdigt liv. När han klagar motsägs han av sina vänner. Deras utgångspunkt är vedergällningsdoktrinen, att man skördar det man sår. Därför måste Job ha syndat eftersom han drabbas så svårt. Gutiérrez teologiska grundfråga blir då:

Hur kan man tala om en Gud vars mest framträdande drag är kärlek när verkligheten karaktäriseras av fattigdom och förtryck? [...] Hur skall man kunna uppskatta hans nåderika kärleks gåva [*el don gratuito de su amor*] och hans rättvisa när man upplever hur de oskyldiga lider? Vilket språk skall man använda för att meddela dem som anses sakna människovärde att de är Guds döttrar och söner?⁵

Vi kan inte förtjäna Guds kärlek; den är en gåva som ges utan krav på motpresentation. Och det är något som Job, liksom läsaren av Gutiérrez bok, så småningom kommer till insikt om.

Utgångspunkten för Gutiérrez teologi var fattigdomen och de fattigas situation. I *Teología de la liberación* formuleras den teologiska grundfrågan något annorlunda:

Hur ska man säga till den fattige – till den på vilken man lägger levnadsvillkor som uttrycker en negation av kärleken – att Gud är kärlek? Det är samma fråga som att fråga sig hur man ska kunna finna ett språk om Gud mitt i den smärta och det förtryck som de fattiga i Latinamerika upplever.⁶

Gutiérrez menar att det första steget i den teologiska reflektionen är tron ”som visar sig i bön och engagemang”. Därefter kommer ”det andra steget som är själva reflektionen i strikt bemärkelse, vars syfte är att tolka denna komplexa erfarenhet i ljuset av Guds ord”.⁷

En viktig utgångspunkt för Gutiérrez är skrivningarna i avsnittet om Kyrkans fattigdom i Medellíndokumentet, som han själv var med att utforma.

Strukturen i dokumentet följer se – bedöma – handla-metoden där fattigdomen i Latinamerika först analyseras, sedan skissas hur kyrkan ska agera.

5 Gustavo Gutiérrez, *Lidandet*, Stockholm 1994, 16.

6 Gutiérrez, *Teología de la liberación*, 40.

7 Gutiérrez, *Teología de la liberación*, 38.

Biskoparna i Latinamerika ”kan inte förbli likgiltiga inför de enorma sociala orättvisorna i Latinamerika” (Kyrkans fattigdom 1). Inför denna situation är kyrkan kallad till ”solidaritet med dem som lider” (Kyrkans fattigdom 7). Efter konferensen började man alltmer att tala om *opción por los pobres*.

Vid nästa biskopskonferens i Puebla 1979 formulerades sedan det som ofta kallas den latinamerikanska kyrkans viktigaste bidrag till den universella kyrkan: *opción preferencial por los pobres* (’det särskilda ställningstagandet för de fattiga’). För biskoparna var detta ett sätt att följa upp tankarna från Medellín och peka på nödvändigheten att ”hela kyrkan omvänder sig och tar ställning för de fattiga. Målet är deras integrerade befrielse” (Puebla 1134).

En del menar inskottet *preferencial* var ett sätt att relativisera ställningstagandet. Gutiérrez menade i stället att det är en precisering: Guds kärlek är universell, men om den ska bli det i praktiken, måste kyrkan särskilt vända sig till de fattiga i deras situation.

Det kristna hoppet var också vägledande för Gutiérrez. ”Jag är inte optimist utan en man som bärs av hopp”, sa han i en tidningsintervju på 1980-talet. Ernst Bloch betydde mycket för honom och är den marxistiska filosof som han ofta återkommer till i *Teología de la liberación*, särskilt till hans bok *Das Prinzip Hoffnung*. Att därför samtida teologer som Jürgen Moltmann och Wolfhart Pannenberg (1928–2014) haft betydelse för Gutiérrez är inte underligt. Han insåg uppståndelsens betydelse för Moltmanns hoppets teologi, men menade att det fanns en begränsning hos Moltmann eftersom han inte tillräckligt djupt hade begrundat människans konkreta erfarenhet av förtryck och hennes kamp för befrielse.⁸ Detta påminner om samma begränsning som han såg hos 1950-talets europeiska teologi för den latinamerikanska kontexten.

Efter en lång tid som stiftspräst, det vill säga underställd ärkebiskopen i Lima, inträdde Gutiérrez i dominikanerorden vid millennieskiftet. Även om det kom som en överraskning för många kan det ses som resultatet av en lång process samtidigt som det säkert var ett sätt för honom att få ett visst skydd mot kritiska röster i kyrkan. Sant är att han tidigt under 1970-talet kom att närma sig dominikanen Bartolomé de Las Casas (1474/84–1566), som i början på 1500-talet tog tydlig ställning mot förtrycket av Latinamerikas ursprungsbefolkning och senare blev biskop i Chiapas i Mexiko. År 1992 publicerades Gutiérrez stora biografi om Las Casas, *En Busca de los pobres de Jesucristo*, där han förutom att skildra Las Casas liv och teologiska utveckling också utvecklar sin egen teologiska reflektion.

Kritiken mot Gutiérrez var stark från konservativt håll, både kyrkligt och politiskt, men han har för det mesta haft stöd från det peruanska episkopatet

8 Gutiérrez, *Teología de la liberación*, 327.

även om det funnits enstaka kritiska röster om hans teologi också där. 1984 och 1986 utfärdade troskongregationen under ledning av Joseph Ratzinger (1927–2022) två instruktioner om befrielse-teologin, den förra starkt kritisk medan den senare är mer förstående. En del menar att Ratzingers besök i Peru mellan publicerandet av de båda instruktionerna, där han på ort och ställe kunde bilda sig en egen uppfattning av befrielse-teologin i praktiken, förklarar denna förskjutning. Ändå var Gutiérrez, liksom Leonardo Boff, föremål för Vatikanens granskning, en granskning som i Gutiérrez fall avslutades 2006 då Ratzinger nu som påven Benedikt XVI uppdrog åt de peruanska biskoparna att officiellt kungöra att processen om klargörande av vissa punkter av Gutiérrez teologi nu var avslutad.

Gutiérrez avled i stillhet i närvaro av några av sina närmaste medarbetare den 22 oktober 2024. Begravningsgudstjänsten den 24 oktober i huvudkyrkan i dominikanerklostret i centrala Lima leddes av Limas ärkebiskop, den nyutnämnde kardinalen Carlos Castillo (f. 1950) och en av Gutiérrez nära medarbetare. I mässan deltog flera biskopar, inklusive den påvliga nuntien i Lima, tillsammans med dominikanordens ledare i Peru, många prästkollegor och vänner till Gutiérrez. Sångerna som sjöngs var de som brukar sjungas i basförsamlingarna i Latinamerika. En av dem finns som psalm 748 i Verbums psalmbokstillägg ("Vi ger dig denna nya dag").

Under begravningsmässan spelades påve Franciskus videohälsning upp där han bland annat sa att Gutiérrez var "en stor kyrkans man som förstod att vara tyst när han skulle vara tyst, visste att härda ut när det var nödvändigt och förstod hur han skulle vittna om evangeliets frukt och dess djupa teologi". Castillo pekade i sin predikan på vikten att följa ledstjärnan hos Gutiérrez, att den kristna tron inte bara handlar om individuell frälsning "utan hela människan och hela samhället". Och så avslutade han med att uppmana till arbete för rättvisa, fred och solidaritet så att Gutiérrez "verk både fördjupar och inspirerar kommande generationer". ▲